

1.6. Художньо-естетичний світогляд у структурі педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін

Необхідність підвищення вимог до рівня професіоналізму фахівця у системі вищої освіти є характерною ознакою сьогодення. Вихідні положення щодо змісту й організації педагогічної освіти ґрунтуються в цілій низці програмних документів, серед яких – закон України «Про вищу освіту», «Концепція педагогічної освіти», «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті»¹. Реалізація завдань, зокрема підвищення престижу вищої освіти як одного з головних факторів розвитку економіки, у вищезгаданих нормативних документах висуває важливу проблему підвищення якості підготовки педагогічних кадрів, разом з тим, порушує питання розвитку педагогічної майстерності працюючих учителів та викладачів вищих навчальних закладів.

В організації освітнього процесу у національній школі важливу роль відіграють дисципліни художньо-естетичного циклу: музика, образотворче мистецтво, художня культура тощо. Саме через викладачів мистецьких дисциплін, їхню педагогічну майстерність молоде покоління виявляє, осягає, реконструює та інтерпретує культурні цінності, дивиться більш глибоко й уважно на художні твори сучасності, розуміє складні проблеми сьогодення, усвідомлює зміст явищ художньої культури та мистецтва. Основною фундаментальною позицією мистецької освіти є єдність процесів формування духовної культури особистості, переходу від засвоєння інформації до розвитку світоглядної позиції людини засобами мистецтва.

Професійна педагогічна діяльність викладачів мистецьких дисциплін спрямована на розвиток художньо-естетичного світогляду учнів та студентів, їх здатності до сприймання оцінювання й творчої діяльності у мистецтві. Тому критерієм педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін є рівень професіоналізму, що вимагає специфічних знань й умінь сприймати, перетворювати, зберігати та використовувати художню інформацію, закарбовану у мистецьких творах, з метою навчання та виховання учнівської молоді. «Завдання освіти – культурні цінності, до яких в процесі навчання має долучитися людина»². Призначенням мистецької освіти є утримувати, відтворювати і передавати багатство цінностей смислового світу, залучаючи людину до вищої мудрості й неприйдешніх істин буття.

Зміст професійно-педагогічної компетенції викладачів мистецьких дисциплін багатоаспектний, оскільки формується водночас на всіх рівнях: культурологічному, методологічному, теоретичному, методичному,

¹Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») // Освіта. – 1993. – №44-46. – С. 2-15.; Закон України «Про вищу освіту» // Освіта України. – 2002. – №17. – С. 2-7.; Концепція педагогічної освіти від 23 грудня 1998 р. – К., 1998. – 20 с.

²Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. – М.: Школа – Пресс, 1995. – 448 с. С. 36.

технологічному. Ця багатоаспектність потребує від викладачів розвинутого професійно-художнього мислення, здатності добирати, аналізувати й синтезувати здобуті знання і навички у досягненні педагогічної мети, майстерно володіти мистецько-педагогічними технологіями.

У мистецтві поєднуються естетична та художня форми суспільної свідомості: *естетична* втілює філософський, гуманістичний, морально-етичний, аксіологічний, комунікативний, творчий зміст мистецтва, а в *художній* виявляються механізми реалізації естетичного у різноманітному художньому матеріалі. Отже, художньо-естетичний світогляд не тільки становить предметне, гностичне підґрунтя професійної діяльності викладачів мистецьких дисциплін, але й визначає її аксіологічну та методологічну спрямованість. Властива художньо-естетичному світогляду установка на діалогічність, емпатійність, відкрите ставлення до світу і людей є життєво необхідними для самореалізації будь-якої особистості взагалі, а для педагога – в найбільшій мірі. Діяльність педагога тільки тоді виконує свою місію, коли утримує, охороняє й відтворює у свідомості учнів багатство культурно-історичних, моральних цінностей, пробуджує гідність й виводить особистість до вищих духовних смислів, повертає людині власну індивідуальну сутність, піднесену і висвітлену у пошуках істини через естетичні переживання у творчому процесі навчання.

Така позиція визначає діяльність викладачів мистецьких дисциплін, оскільки мистецтво в цілому прагне досконалості, орієнтоване на досягнення ідеалу, що має відношення до творчого навчально-виховного процесу й підкреслює діяльну сутність педагогічної майстерності як мистецтва найбільшого, найскладнішого, найвищого й найнеобхіднішого з усіх мистецтв (К. Ушинський).

Педагогічна майстерність є мистецтвом сприяння прагнення людини до особистісного розвитку. Єдність мистецтва й майстерного навчання виявляється у знаходженні особистісних смислів як у художніх текстах, так і собі самому, у створенні власного образу. Недаремно в гуманітарній парадигмі освіта трактується як діяльнісний процес створення власного образу в культурі й культури в собі (О. Бондаревська, С. Гессен, І. Зязюн, Т. Іванова, В. Кремень, Л. Губерський). Педагогічна діяльність викладачів мистецьких дисциплін спрямована на розвиток здатності учнів та студентів до сприймання і розуміння культурних явищ, на думку О. Рудницької, «через кваліфіковане спілкування з мистецтвом до розвитку духовно повноцінної особистості»³.

Особливого значення в цьому контексті набувають наукові праці, присвячені проблемі формування світогляду особистості засобами мистецтва. Дослідження більшості сучасних психологів (Д. Абрамян, В. Алахвердов, І. Бех, А. Костюк, А. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, О. Мелік-Пашаєв, Н. Рождественська, В. Рибалка, С. Рубінштейн, Е. Помиткін, П. Симонов,

---

³Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посібн. / О.П. Рудницька. – К.: ТОВ Інтерпроф, 2002. – 270 с. С. 7-14.

П. Якобсон, Т. Яценко) і педагогів (М. Лещенко, Л. Масол, Н. Миропольська, Г. Ніколаї, О. Олексюк, В. Орлов, О. Отич, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Шевнюк, О. Щолокова, Г. Шевченко та ін.) ґрунтуються на тому, що саме мистецтво виявляється ключем до відкриття та розуміння людської індивідуальності, її специфіки та закономірностей, найважливішим засобом ціннісно-сміслового осягнення буття. В ньому задається та осмислюється структура світу людини в усій багатоманітності форм його прояву та вираження.

Сучасне розуміння освіти як способу існування людини в культурі, а педагогічної діяльності як духовного, живого спілкування визначає необхідність переходу до смислової педагогіки. Від людини освіченої – до людини культури, що потребує здатності знаходити смисл в текстах культури (О. Бондаревська). У сучасному світі, де панує технократичне мислення й відповідно до нього технократичний світогляд, мистецтво й мистецька освіта зосереджуються на формально-інформативному, операціонально-технологічному рівні сприйняття й розуміння.

Зосередженість на зовнішньому аспекті художнього твору є не тільки поверхневою й поспішною, а й закриває шляхи до розуміння глибинного смислу твору. Це породжує ситуацію, коли виникає відчуженість учасників освітнього процесу від художнього тексту, відчуженість учня від учителя й навпаки. Викладач розгортає таку «відчужену діяльність у предметному просторі ... й рухається від однієї теми курсу до другої на різних освітніх рівнях, реалізуючи стандарти»⁴.

Обмеженість такого підходу виявляється у смисловому полі діяльності педагога. Адже завдання викладача мистецтва допомогти учням вийти з предметного простору оточуючого середовище у простір людської діяльності, життєвих цінностей і смислів культури. О. Леонт'єв, досліджуючи проблему сприйняття оточуючого світу, звертаючись до свідомості людини, вводить поняття квазівиміру, в якому людині відкривається світ через образ, не просто як в картинці, а в його смисловому значенні, як смислове поле із багатовимірною системою значень.

Механізмом побудови образу світу у свідомості індивіда є перехід відчуттів (зорових, слухових, тактильних, смакових, нюхових тощо) через чуттєвість за чуттєві кордони до смислу речей. Відтоді предметний світ наповнюється значеннями й виступає як символ. «Тут необхідно підкреслити, що природа значень виявляється не тільки в тілі знака й не в формальних знакових операціях, а й навіть не в операціях значення. Вона – в усій сукупності людської практики, яка в ідеалізованих формах входить в картину світу. Інакше можна сказати так: знання, мислення є невіддільними від процесу формування чуттєвого образу світу, вони входять в нього додаючись до чуттєвості»⁵. Саме це символічне поле смислів й діяльність в

⁴Фроловская М.Н. Педагогический потенциал искусства / М.Н. Фроловская // Искусство и образование. – №3. – 2007. – С. 4-9.

⁵Леонт'єв А.Н. Образ мира. Избр. психологические произведения: В 2-х тт. – Т.2. / А.Н. Леонт'єв. – М., 1983. – 416 с. – С. 251-261.

ньому щодо виявлення особистісних смислів в навчальних (художніх) текстах у співвіднесенні з іншими смислами допомагають особистості (учню і вчителю) створювати культуру, адже чутливе пізнання не є відображенням, а є принципово новою оцінкою оточуючої дійсності в естетичних вимірах особистості.

Надаючи великого значення розвитку особистості через мистецтво, більшість психологів та педагогів стверджують, що саме воно забезпечує цілісність та творчий розвиток особистості, ставить перед собою головну мету – особистісне зростання. Внутрішні смисли, які визначають суб'єктивне сприйняття особою себе, дійсності та цілей своєї життєдіяльності, є проявом особистісних орієнтацій, що впливають на поведінку людини.

Сутність психолого-педагогічного впливу мистецтва полягає у специфічній естетичній природі художньої форми, яка сприяє безпосередньому та невимушеному входженню смислового світу твору у внутрішній світ особистості. У цьому процесі важливу роль відіграє сприйняття. Художні твори мають образно-емоційний характер, тому їх сприйняття залежить не тільки від інтелекту, але й від емоційної сфери та досвіду особистості, її почуттів та установок.

Дослідники феномену сприйняття мистецтва (Б. Асаф'єв, К. Абульханова-Славська, Г. Айзенк, Л. Дорфман, Є. Крупнік, Дж. Купчик, Г. Леонард, О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв, В. Медушевський, О. Мелік-Пашаєв, Є. Назайкінський, Г. Падалка, В. Петров, А. Сохор, С. Рубінштейн, О. Рудницька) *закликають більше уваги приділяти розвитку внутрішньої активності сприймаючого щодо створення власного ціннісно-смислового світу. Це найбільш важка й найбільш необхідна робота викладача мистецтва, оскільки тут він стикається зі складними психічними явищами розуміння особистості як суб'єкта взаємодії з мистецьким твором.* Психологічні явища художнього сприйняття торкаються найінтимніших, глибинних структур особистості, які характеризують її внутрішній світ, потреби, цінності, ідеали, світобачення, світовідчуття, світопереживання.

Насамперед необхідно підкреслити, що художнє сприйняття не тотожне сприйняттю мистецтва або естетичному сприйняттю. Зустріч мистецького твору і особистості може стати діалогом, в якому обидві сторони розкриють свою глибинну сутність, а може бути формальним контактом без бажання й без здібностей проникнути у глибину. Взаємодія особистості і мистецтва є неоднозначною і багатогранною й різні люди черпають різне з одного й того ж твору. Тому викладачу необхідно враховувати рівень особистісного художнього розвитку учнів й співвідносити його з художньо-естетичним рівнем мистецького твору, що сприймається, для того, щоб вибудувати стратегію (методологію) і тактику (методичне забезпечення) інтерпретації художнього тексту.

Художнє сприйняття, за визначенням Л. Виготського, – це творча діяльність й складна розумова праця. Тут йдеться про когерентну (від лат – *hoerentia* – зв'язок) реальність, яку Л. Виготський характеризував як єдність людської свідомості й художніх об'єктів. Особистість, що сприймає

мистецтво головна складова цього процесу⁶. Художньо-естетичну компетентність Д. Леонтьєв визначає як здатність читача, слухача, глядача вичерпувати з художнього тексту різні за глибиною й наповненістю змістовно-сміслові пласти. Ця характеристика відображає рівень художньо-естетичного розвитку особистості, її досвід спілкування з мистецтвом, ступінь творчості, що виявляється у сприйнятті мистецтва.

Художньо-естетична компетентність визначає якість естетичного переживання у сприйнятті мистецького твору. Вона залежить не тільки від рівня мистецьких знань (хоча ця складова визначає глибину і якість сприйняття), а й від специфіки психологічної індивідуальності особи. «Особистість накладає відбиток на організацію тих психічних процесів, що виконують роботу по відтворенню світу художнього твору з матеріального об'єкту: тексту або партитури, живописного або скульптурного твору, послідовності звуків тощо, в якому цей світ втілив митець»⁷.

Результати психологічних досліджень останніх років свідчать про те, що рівень художньо-естетичної компетентності безпосередньо залежить від якісних характеристик активності реципієнта, особистісного «включення» у процес сприйняття мистецького твору. Поділяючи реципієнтів на категорії дилетантів і експертів, психологи: Т. Дельська, Л. Купчик, Д. Леонтьєв, В. Назарова зазначають, що вони визначаються не тільки різним рівнем компетентності, а й по-різному опрацьовують інформацію, адже в них різні механізми сприйняття мистецтва. Дилетантам притаманний реактивний спосіб реагування, некритичність оцінки, безпосередній, неосмислений, поверхневий, рефлексивний спосіб реагування на мистецький твір. За Л. Купчиком, це «буттєве Я». Рефлексійна реакція експертів пов'язана з проникненням у глибинні змістовні шари художнього тексту, за Л. Купчиком, це «мисляче Я»⁸.

Разом з тим, когнітивне сприйняття експертів може бути позбавленим особистісної включеності, ревалентності. Для особистісно відсторонених, безпристрасних експертів мистецтво несе живі емоції від краси й довершеності форми, а не смисл. Така класична дихотомія когнітивного і афективного, розуму і почуття є неефективною реакцією на мистецтво, адже рефлексивне відношення без емоційного відгуку як і емоційне сприйняття без глибокого проникнення не дають істинного розуміння смислу художнього твору. По суті це ситуація монологічної взаємодії особистості з мистецтвом. В ситуації «експерта» особистість є суб'єктом, а твір мистецтва об'єктом, що оцінюють. В ситуації «дилетанта», навпаки, твір мистецтва є суб'єкт, а особистість виступає як об'єкт запрограмованого впливу.

Методологічною основою пошуку виходу з цієї ситуації є думка М. Бахтіна про те, що «чужі свідомості не можна споглядати, аналізувати,

---

⁶Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – С. 252.

⁷Леонтьев Д.А. Личность в психологии искусства // Творчество в искусстве – искусство творчества / под ред. Л. Дорфмана, К. Мартиндейла, В. Петрова, П. Махотки, Д. Леонтьева, Дж. Купчика / Д.А. Леонтьев. – М.: Наука, Смысл, 2000. – С. 73.

⁸Там само. –С. 101-121.

визначати як речі – з ними можна тільки діалогічно спілкуватися»⁹. Тому О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв особливо наголошують на значенні діалогової природи мистецтва. Її сутність полягає в тому, щоб зрозуміти і прийняти позицію «іншого», пережити його стан. Вищим рівнем діалогічного розуміння є співпереживання основних цінностей суб'єкта спілкування. Зміст твору мистецтва може бути досягнутим лише за умови розуміння як співпереживання. Адже зрозуміти мистецький твір – це насамперед відчути, емоційно пережити і вже на цій підставі осмислити його.

На думку Л. Ісьянової¹⁰, глибинне, сутнісне визначення діалогової природи мистецтва дав О. Лосєв. На відміну від О. Леонт'єва, який визначає мистецький твір як «квазіоб'єкт», а спілкування з ним «квазіспілкуванням», О. Лосєв називає художній твір (форму) особистістю. Виявляючи комунікативну природу символу, він дає визначення процесу спілкування з мистецтвом: «художня форма є живою особистістю» – «особистістю як символ» або «символ як особистість»¹¹.

Тому художнє спілкування – живий діалог, в якому беруть участь дві особистості: особистість твору і особистість того, хто його сприймає. О. Лосєв логічно обґрунтовує особистісність як принцип мистецтва. «Будь-яке справжнє мистецтво – портрет, пейзаж, архітектурний шедевр – у своєму сутнісному смислі є живою, цілісною, самодостатньою, самоадекватною, неповторною і тому самоцінною особистістю... Нехай якийсь пейзаж у живопису не містить людини, ні її особистості, ні її тіла; але якщо цей пейзаж твір мистецтва, він завжди містить щось «живе», що викликає певний стан почуттів, думки, стремління. В ньому є зовнішнє, і в ньому є внутрішнє, в ньому є смисл, є розуміння, є інтелігенція. Отже, він принципово є живою і розумною особистістю»¹².

Таким чином, перетин культур педагога й учня у діалозі з мистецьким твором сприяє створенню індивідуально цілісного образу світу, оскільки художня форма у її класичному вигляді визначається цілісною виразністю, що виявляється у синтезі алогічного або матеріального вираження (тонального, гармонійного, мелодійного, колористичного, фактурного, метроритмічного, пластичного тощо) й логічного або смислового (духовної сутності). Завдяки невичерпаності символічної природи твору мистецтва, в якому митець виражає своє переживання світу у вигляді значень, смислів, контекстів виникає ефект «семантичної плинності» (за О. Лосєвим) або поліінтерпретаційності.

⁹Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М.: Мысль, 1992. – С. 116.

¹⁰Ісьянова Л.М. Феноменологическая диалектика – Искусство – Музыка – уроки А.Ф. Лосева: монография / Л.М. Исьянова. – К.: Институт повышения квалификации работников культуры Министерства культуры и искусства Украины, 1998. – 450 с.

¹¹Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение / Сост. А.А. Тахо-Годи; Общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1995. – С. 114.

¹²Лосев А.Ф. Миф – Число – Сущность / Сост. А.А. Тахо-Годи; Общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1994. – С. 47.

У такому контексті твір мистецтва виступає як відкрита система, яка доопрацьовується у свідомості того, хто сприймає його. Отже, художнє сприйняття, художнє пізнання не зводиться до засвоєння вже відомих істин, а є особливою співтворчістю, діалогом культур митця і сприймаючої особистості. У педагогічному сенсі це діалог культур митця, педагога і учня, що у мистецькій діяльній співтворчості народжує нове ціле – художній смисл, міфолого-символічне трактування, художньо-естетичне світосприйняття, світопереживання, світовираження. Тому художнє сприйняття й пізнання є *творенням* в самому глибокому його смислі.

Істинне, глибоке, особистісне відношення до мистецтва виникає у людини тоді, коли особистість і художній твір виступають як партнери по діалогу, в якому взаємодіють два відкриті смислові світи: особистості і автора художнього твору. Ці світи мають внутрішньо зіткнутися й вступити у смисловий зв'язок, щоб відбувся процес співвіднесення особистісних смислів із смислом митця, втіленого у творі. Різні види і жанри мистецтва висувають різнорівневі вимоги щодо художньої компетентності. Як процес так і результат «високого мистецтва», тим більше авангардного, суттєво залежить від художньої компетентності й інших особистісних факторів, тоді як комерційне, масове «мистецтво емоцій» активності особистості не потребує, адже дає людині лише емоційну розрядку, оскільки не несе в собі ніякого іншого змісту, крім того, який дано «прямим текстом».

У випадку, коли світ особистості нижче рівня смислу твору й особа, що сприймає мистецький твір, не активізує рефлексійного й емоційного включення у сприйняття, діалогового спілкування не відбудеться й твір мистецтва залишиться незрозумілим для людини. Якщо світ особистості глибший і яскравіший за світ твору, відбувається процес упізнавання чогось знайомого й процес взаємодії переводиться на механічний рівень, який нічого не дає особистості. Мистецтво в цьому випадку виступає як «мистецтво для емоцій», а не «мистецтво для особистості», а отже, таке спілкування з мистецтвом не має потенціалу розвитку для особистості.

Тільки у випадку, коли *мистецтво й особистість виступають як партнери по діалогу самодостатніх, разом з тим відкритих смислових світів*, відбудеться взаємодія смислу твору з особистим досвідом людини. Таке спілкування призведе до якісних смислових трансформацій власного досвіду, глибинної смислової перебудови свідомості особистості через ефект катарсису або очищення, як результат діалектичної розв'язки внутрішніх протиріч у смисловій сфері особистості, що породжує нові смисли. Подібне спілкування відбувається далеко не під час кожної зустрічі з мистецтвом. Крім того, можна навіть розглядати породження смислів як критерій естетичного виміру мистецтва, як артефакт, що створює ефект впливу на рівні перебудови смислових структур. Це відбувається тому, що критерієм естетично досконалого мистецтва є незводимість змісту, сутності, смислу

художнього твору тому, що в ньому зображено, а пошук смислу потребує виходу за межі форми¹³.

Переживання краси в мистецтві має глибоко індивідуальний характер, в одних супроводжується й виражається у сильних, захоплюючих, потрясаючих душу й оновлюючих його духовний світ почуттях, в іншого – в тихій радості, пов'язаної з почуттям повноти і довершеності (Г. Гегель). Спосіб поєднання естетичних вражень, образів, смислів з душевним станом людини, з духовними колізіями і потребами є глибоко індивідуальним. Важливим є той факт, що мистецтво об'єднує творця і читача, слухача, глядача – зустріч яких відбувається в процесі сприйняття. Це об'єднання здійснюється на основі єдиного потягу обох до вираження, самовираження, виразності. Психологія мистецтва має не єдиного суб'єкта, а «співдружність суб'єктів», за словами С. Рубінштейна, «Республіку МИ»¹⁴.

Специфіка впливу творів мистецтва на особистість, на думку психологів, виявляється у механізмах емпатії та рефлексії, оскільки художнє переживання виникає внаслідок співвіднесення особистісного смислового досвіду реципієнта зі смисловим досвідом художника. Якщо в результаті цієї взаємодії відбувається трансформація смислової сфери того, хто сприймає твір мистецтва, то його художнє переживання завершується ефектом катарсису. За *законом естетичної реакції* (Л. Виготський) стан катарсису (цей термін ввів у обіг ще Аристотель) породжується реакцією на протиріччя форми і змісту, що визначається афектом, який розвивається в двох протилежних напрямках й у завершальній точці, ніби в короткому замиканні, знаходить своє знищення в емоції. Адже емоція, як зауважує Л. Виготський, завжди є розряд і втрата енергії. Коротке замикання – це найсильніший розряд енергії! У результаті взаємознищення емоцій виникає специфічний стан очищення або *катарсису*¹⁵.

Внутрішньою умовою психолого-педагогічного впливу художнього твору, що перетворює потенційні його можливості на духовну організацію особистості й виявляється у кількісних та якісних, структурних перетвореннях її психіки, є, на думку Є. Крупніка¹⁶, *розвиток художньої свідомості особистості*.

Учений визначає три типи психологічного впливу мистецтва на особистість: *перший тип* опосередковується психологічним механізмом емпатії й заснований на співпереживанні й співучасті реципієнта у «життєвій колізії» художнього твору, тобто на «*ефекті присутності*»; *другий тип* опосередковується психологічним механізмом відчуження й заснований на спогляданні досконалості художньою формою, тобто на «*ефекті відчуження*»;

¹³ Леонтьев Д.А. Личность в психологии искусства // Творчество в искусстве – искусство творчества / под ред. Л. Дорфмана, К. Мартиндейла, В. Петрова, П. Махотки, Д. Леонтьева, Дж. Купчика / Д.А. Леонтьев. – М.: Наука; Смысл, 2000. – С. 69-78.

¹⁴ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х тт. – Т.1 / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.

¹⁵ Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.

¹⁶ Крупник Е.П. Психологическое воздействие искусства / Е.П. Крупник. – М.: Издательство «Институт психологии РАН», 1999. – 240 с.

третій тип опосередкується психологічним механізмом *катарсису* як вищого ступеня сприйняття мистецтва, у концентрованому вигляді інтегруючого насолоду від логіки сюжету, досконалості художньої форми і засобів виразності мистецького твору, сприйняття ціннісних орієнтацій автора й прийняття їх як власні, особистісні, тобто це «*ефект очищення, гармонізації й перетворення*» особистості під впливом мистецтва¹⁷.

Основним механізмом катарсису як «ядерного» ефекту прискорення впливу мистецтва є «*ефект піднесення*» (В. Рибалка) особистості над собою під час емоційного переживання мистецького твору, отримання нею від художнього спілкування дещо більшого, ніж вона мала до цього. Адже катарсичне перетворення особистості у спілкуванні з мистецтвом через піднесення її над існуючою дійсністю створює *ефект власної психологічної перемоги* й сприймається підсвідомістю як *вчинок*, й відтоді *стає ціннісним смислом*, отже, й частиною світогляду особистості. Катарсичні переживання особистості виявляються у гармонізації і перетворенні різних пластів психіки, оскільки функція катарсису – відтворення цілісної індивідуальності людини (Л. Виготський, Є. Крупнік, Д. Лукач, Т. Флоренська).

Так, на думку В. Аллахвердова, мистецтво існує як особливе явище культури, тому що воно створено для того, щоб давати людям високу емоційну насолоду, адже художній текст організується саме таким чином, що викликає стан катарсису. Разом з тим, спілкування з художнім текстом навчає людину свідомо долати протиріччя, закладені в художній формі й тим самим розвиває інтелектуальні здібності. А найважливіше – вчить сприймати світ багатоаспектно. «Звідси, – зазначає В. Аллахвердов, – й головне призначення мистецтва в контексті культури: воно вчить творчому сприйняттю світу. Мистецтво вчить жити в світі парадоксів й нісенітниць, які між тим, мають особливий смисл. Воно спонукає приймати одночасно невичерпну множинність позицій й визволяє людську здатність до відкриття нового від консервативного павутиння повсякденної дійсності. Сприйняття художнього тексту імітує для читача або глядача творчий процес, породжуючи емоційне переживання інсайту, творчого відкриття. А емоційна підзарядка, яку отримує в цей час людина, надихає її на пошук творчих рішень й нових ідей у всіх сферах життєдіяльності»¹⁸.

Таким чином, інтегральний підхід до вирішення проблеми психолого-педагогічного впливу мистецтва засвідчує, що художній тип установки, механізм катарсису й ціннісно-сміслова рефлексія створюють кумулятивний ефект творчого, естетичного ставлення особистості до мистецтва, що визначає високий рівень ціннісної орієнтації та світоглядної культури.

На думку Л. Виготського, будь-який витвір мистецтва природно розглядається психологом як система подразників, свідомо і спеціально організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію, яка з'являється під час сприйняття мистецтва й змінює дію «афекту від болісного

---

¹⁷ Там само. – С. 8-9.

¹⁸ Аллахвердов В.М. Психология искусства: Эссе о тайне эмоционального воздействия художественных произведений / В.М. Аллахвердов. – СПб: ДНК, 2001. – С. 94-95.

до того, який приносить насолоду»¹⁹. За Л. Виготським, мистецтво не інформує, а спонукає людей до боротьби проти втрати смислу, оскільки основним завданням мистецтва є проникнення за поверхневий зміст, пізнання смислу, відображеного у творі життя. Отже, *мистецтво* – це ціннісно-нормативна сфера людського буття, що зв'язує цілісне пізнання, спілкування, інтелект, почуття та моральні уявлення людей. Ці властивості є цілісно-домінуючими у розвитку особистості.

Ця думка розвивається у дослідженні Л. Єрмолаєвої-Томіної²⁰, яка, визначаючи художню творчість як *діяльність, процес і продукт*, вважає сприйняття одним з її центральних психологічних механізмів поряд із нейрофізіологічними задатками, здібностями, креативністю, емоціями, почуттями, вольовою саморегуляцією, пам'яттю, творчою уявою, відчуттями, мисленням. Л. Єрмолаєва-Томіна наголошує на творчій діяльнісній природі сприйняття, оскільки на відміну від відображення, сприйняття передбачає обов'язкове отримання нової інформації. Це стосується як сприйняття дійсності (світосприйняття), так і сприйняття мистецтва, адже змістом його є нова інформація, що передається у новій формі з використанням нових зображувальних засобів. У чому ж полягає новизна?

Отримання нової інформації залежить від специфіки естетичної свідомості індивіда, оскільки вона є завжди індивідуальною – і у автора твору, і у того, хто його сприймає. Отже, і установка на сприйняття, відображення, вираження буде індивідуальною і вибірковою. Установка є дуже важливою складовою художньої творчості і художньо-естетичного світогляду особистості, тому що від неї залежить рівень розвитку тих чи інших якостей сприйняття для художньо-творчої діяльності, в якій роль установки виконують ідеї, думки, настрої самого митця, які він передає через художній твір. Мистецтво, таким чином, завжди органічно пов'язане із індивідуальністю й особистістю творця і особою того, хто його сприймає. Твори мистецтва не можуть бути повторені ні за формою, ні за змістом і потребують нового в кожному творі²¹.

Зв'язок художнього сприйняття зі специфічною діяльністю виявляє у своєму дослідженні С. Рубінштейн²². На його думку, чуттєві дані, що виникають під час сприйняття, трансформуються у певний художній образ, що втілюється у певному художньому матеріалі (фарби, полотно або звуки, ноти, ритм). Художній образ у той же час набуває певних ознак предмета діяльності, отже, й трактується тим, хто створює його або сприймає, у певному художньому «ключі». Це потребує «розкодування» знакової системи, притаманної тому чи іншому мистецтву. «Розкодування», як і створення художніх форм, в свою чергу передбачає володіння спеціальними

¹⁹ *Выготский Л.С.* Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – С. 116.

²⁰ *Ермолаева-Томина Л.Б.* Психология художественного творчества: учебн. пособ. для вузов / Л.Б. Ермолаева-Томина. – 2-е изд. – М.: Академический Проект: Культура, 2005. – 304 с.

²¹ *Ермолаева-Томина Л.Б.* Психология художественного творчества: учебн. пособ. для вузов / Л.Б. Ермолаева-Томина. – 2-е изд. – М.: Академический Проект: Культура, 2005. – 304 с. – С. 147-148.

²² *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2-х тт. – Т.1 / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.

знаннями, уміннями і навичками, які формуються у творчій мистецькій діяльності. Таким чином, «сприйняття, – зауважує С. Рубінштейн, – не тільки пов'язане з дією, діяльністю, а й саме воно є специфічною пізнавальною діяльністю, співставлення, співвіднесення чуттєвих якостей предмета, що виникають в ньому. У сприйнятті чуттєві якості немовби вилучаються з предмета для того, щоб у той же час бути віднесеними до нього (у феноменологічній редуції. – курсив С.С.). Сприйняття – це форма пізнання дійсності»²³.

Вплив мистецтва може бути неоднозначним, двояким (позитивним та негативним), функціональним та дисфункціональним і по-різному впливати на розвиток особистості, її емоційний стан. Це залежить від змісту та форми художніх творів, світогляду та мети їх авторів, від соціально-політичної та духовно-психологічної атмосфери в суспільстві, від соціальних цінностей, які є значущими в той або інший історичний період. Він залежить і від особистісних особливостей тих, хто сприймає мистецтво, від ступеня їх духовного, морального розвитку, художньої культури, від виховання в сім'ї та загального психічного розвитку, особливо інтелекту та естетичних почуттів. Повсякденний вплив мистецтва, його окремі твори залишають відбиток у психіці, свідомості (в більшості випадків несвідомо) і складають певний емоційний фон, який зумовлює якісні зміни загального настрою, сприйняття і навіть поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в художній формі отримують вираження всі складові людської особистості, що мають своє інтелігентно-цілісне енергійне вираження в ній (за О. Лосєвим). Мистецтво, відображаючи конкретну і неповторну мить, фіксує її ніби навіки (згадаємо Й. Гете – «Зупинись мить – ти прекрасна»), разом з тим повторює її кожен раз по-новому у свідомості безлічі людей, які через сприймання художнього твору виражають своє світовідчуття, світосприйняття, світовідношення, світопереживання.

Психологічні дослідження у галузі мистецтва (Д. Абрамян, В. Алахвердов, О. Костюк, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, Н. Рождественська, С. Рубінштейн, П. Симонов, П. Якобсон) засвідчують, що сприймання мистецтва є великою мірою підсвідомим процесом, який не підлягає раціональному поясненню, тому що наша свідомість спирається на безсвідоме, вона весь час виростає з безсвідомого і повертається до нього. «У З. Фрейда, – пише Н. Рождественська, – є ємна метафора, яка яскраво характеризує цей процес взаємодії свідомого і підсвідомого: він порівнює психіку із вершником на коні, де вершник, істота розумна, символізує нашу свідомість, а кінь, гаряча потужна тварина, – наше безсвідоме. Вершник без коня є безпомічним, але й кінь, що скинув вершника, несеться, не розбираючи шляху»²⁴.

---

²³ Там само. – С. 267.

²⁴ Рождественская Н.В. Психология художественного творчества / Н.В. Рождественская. – СПб., 1995. – С. 75.

Безсвідоме відрізняється від усвідомленого тим, що відображувана ним реальність зливається з емоційними переживаннями суб'єкта, його відношенням до дійсності. «У створенні художнього твору дивовижно переплітаються свідомі й несвідомі, інтелектуальні й емоційні, пізнавальні й оцінювальні процеси»²⁵. Первісні елементи форми (ритм, фарби, інтонаційний малюнок, прийоми художнього мовлення) пов'язані зі сприйняттям й переробкою чуттєвої інформації, тобто з першою сигнальною системою. Ця мова мистецтва є яскравою, конкретною і емоційною. Форма твору сприймається безпосередньо, вона апелює до відчуттів глядачів або слухачів, водночас зміст твору потребує логічного осмислення. Звідси походить єдність свідомого і безсвідомого у творчому процесі, пов'язана з єдністю форми і змісту мистецького твору²⁶.

Психологи, що створили культурно-історичну теорію походження свідомості (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтьев), вважають, що свідомість виникла у процесі суспільної практики, так само, як і сучасні естетики розглядають становлення художньої свідомості не у сфері споглядання, а у сфері діяльності.

Мистецтво, на думку цих авторів, виникає не як сублімована сексуальна потреба (за З. Фрейдом), а як реалізація потреби людини у спілкуванні, морального й естетичного осмислення дійсності. «Справді, мистецтво – це й пізнання світу, й морально-правова оцінка дійсності з позиції гуманістичного ідеалу, й перетворення життєвих вражень, й виразна форма, поза якої не існує змісту твору і яка є мовою художнього спілкування»²⁷. Аксиологічний потенціал мистецтва міститься у самій його сутності і пояснюється тим, що емоційна сторона свідомості, естетичні ідеали особистості – первинні стосовно інтелекту у формуванні духовних інтересів, ставлення до світу взагалі.

На думку Н. Рождественської, в художній картині світу, що виникає у процесі художньої діяльності, не тільки відображено об'єктивну реальність, а й виражено ставлення митця до об'єкта зображення. Творче перетворення світу у творі мистецтва залежить від своєрідності особистості митця: його світорозуміння, цінностей, уявлень про ідеал. Сприймаючи твір мистецтва, ми занурюємось у світ почуттів, ідей, моральних і громадянських цінностей його автора. В цьому сенсі художня картина світу є завжди суб'єктивною, хоча й відображає суттєві, типові риси дійсності²⁸.

Разом з тим, смисл художнього твору відтворюється особистістю на основі власного світорозуміння та світовідчуття і постає його особистісною інтерпретацією авторського задуму. Зіткнення в мистецтві з іншим смисловим баченням світу дозволяє людині досягнути явища дійсності водночас багатоаспектно – стереоскопічно. Це призводить до зміни емоційно-ціннісного ставлення суб'єкта до світу, яке впливає на актуалізацію

---

²⁵ Там само. – С. 133.

²⁶ Там само. – С. 78-78.

²⁷ Там само. – С. 75.

²⁸ Рождественская Н.В. Психология художественного творчества / Н.В. Рождественская. – СПб., 1995. – С. 79.

певних категоріальних структур індивідуальної свідомості або навіть на їх перебудову.

Спираючись на методологічні основи теорій Л. Виготського, О. Костюка, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, сучасні автори поглиблюють дослідження проблеми художнього сприйняття. Так, у своєму психологічному дослідженні художнього світу митця О. Мелік-Пашаєв показує, як естетичне світовідношення, втілене у художньому світогляді, стає базисним ґрунтом розвитку здібностей особистості у всіх видах художньої творчості. О. Мелік-Пашаєв доводить, що тільки вищому (трансцендентному) рівню світосприйняття художника, пов'язаного з переживанням його вищого творчого «Я», притаманна така якість світовідчуття, коли повсякденний досвід митця переплавляється у художньому задумі так, що стає джерелом естетичних вражень і переживань людей, а отже, отримує здатність впливати на їхній світогляд²⁹.

У здатності мистецтва викликати почуття естетичної насолоди приховується його об'єднуюча та перетворювальна здатність. Естетична насолода – це властиве лише людині специфічне особистісне переживання, що викликане творчою діяльністю або сприйняттям прекрасного в житті й у мистецтві. Воно виявляється у загальному емоційному піднесенні всіх духовних сил людини. Прагнення людини до естетичної насолоди зумовлює естетичну потребу людини сприймати красу й творити за її законами. Вона формується у безпосередній творчій діяльності, разом з тим, є формою індивідуального духовного стану особистості.

Емоційне піднесення від пережитої людиною естетичної насолоди від твору мистецтва призводить до відчуття співучасті її у подіях, що спонукали автора до написання того чи іншого твору, незалежно від того, що це за події – історичного або особистого характеру. «Пристрасті і долі вигаданих героїв, – писав Л. Виготський, – їх радість і горе турбують, хвилюють й заражають нас, незважаючи на те, що ми знаємо, що перед нами не реальні події, а вигадка, фантазія. Це відбувається тому, що емоції, якими заражають нас зі сторінок книги або зі сцени театру художні фантастичні образи, є абсолютно реальними і переживаються нами по-справжньому серйозно і глибоко. Часто звичайна комбінація зовнішніх вражень, таких як, наприклад, музичний твір, викликають у людини, що слухає музику, цілий складний світ переживань і почуттів»³⁰. Це розширення і поглиблення почуттів, творча їх перебудова створює психологічне підґрунтя для використання мистецтва як могутнього засобу розвитку світогляду особистості. Тільки висока художність твору може викликати в людини глибоке естетичне переживання, в якому поєднуються й чуттєва насолода красою, й емоційна насолода від вирішення висунутих митцем проблем у світлі ідеалу прекрасного. Тож через мистецтво високі принципи, норми й ідеали органічно входять в духовний світ людей.

²⁹Мелік-Пашаєв А.А. Мир художника / А.А. Мелік-Пашаєв. – М.: Прогресс – Традиція, 2000. – 271 с.

³⁰Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – С. 14-15.

Розвиток педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін є насамперед проблемою їх саморозвитку і реалізації у мистецько-педагогічній діяльності. Визначення психолого-педагогічної сутності мистецтва дозволив нам цілісно виявити механізми впливу мистецтва на особистість як потужного засобу розвитку світоглядної культури особистості, що дає змогу реалізувати цілісний підхід до розвитку художньо-естетичного світогляду як інтегральної складової фахової діяльності викладачів мистецьких дисциплін.

Специфіка їхньої педагогічної діяльності полягає у роботі з художнім текстом, який має потужний освітній й світоглядний потенціал, що виявляється у пошуках смислу художнього твору, коли не лише здобуваються певні мистецькі знання і навички, а здійснюється переосмислення особистісної позиції щодо художньо-естетичних та етичних цінностей, ідеалів, переконань. Через пошуки смислових значень символів у текстах культури здійснюється розвиток культури педагога й культури студента, учня, що поєднує логіку дослідника із художньо-естетичною образністю митця. Результат високого рівня художнього пізнання, художнього творення залежить від мети, яку ставлять перед собою педагоги й способів, якими вони намагаються її досягти. Це, в свою чергу, впливає на самовдосконалення самих викладачів, дає їм змогу досягти певного рівня педагогічної майстерності, розвинути професійну культуру.

Педагогічними умовами, які сприяють розвитку педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін, є:

- позитивна мотивація становлення неповторної творчої індивідуальності викладача, що має прояв у спрямуванні на цілісність, безперервність і системність процесу самовдосконалення особистості у фаховій діяльності й ґрунтується на принципах єдності пізнавальної активності й творчого підходу викладача мистецьких дисциплін до відбору видів, форм, засобів і прийомів здійснення мистецько-педагогічної діяльності;

- спрямованість процесу фахової діяльності викладачів мистецтва на активне опанування світу культури та мистецтва, що відображає залежність розвитку педагогічної майстерності особистості викладача від ступеня засвоєння ним культурних цінностей, репрезентованих у творах мистецтва й сформованих на їх основі ціннісного світовідношення. Ця тенденція знаходить прояв у реалізації таких принципів: ведучої ролі культурологічного та аксіологічного контексту фахової діяльності;

- створення сприятливого емоційно-психологічного мікроклімату на заняттях з мистецьких дисциплін, а також урахування емоційного самопочуття кожного студента (учня); орієнтація педагогічного процесу на творчу співпрацю, суб'єктивну позицію викладача мистецьких дисциплін як носія загальнолюдських і культурних цінностей – бачити в кожному із студентів невичерпну й унікальну особистість;

- врахування у процесі сприйняття, художнього пізнання діалогічної й символічної природи мистецтва; створення педагогічних умов для особливої співтворчості на уроці з мистецтва – діалогу культур митця, педагога і учня, що народжує нове ціле – духовний світ особистості;

- реалізація принципів провідної ролі аксіокультурного контексту, гуманізації, індивідуалізації, активності, креативності, розвиваючого навчання, сумісної діяльності студентів та викладачів, варіативності видів мистецької діяльності на заняттях.

Рівень розвиненості педагогічної майстерності викладачів мистецтва визначається:

- сукупністю задатків особистості викладача, які є передумовою процесу становлення й розвитку його схильностей і здібностей до художньо-педагогічної діяльності;

- якісним змістом мистецтвознавчих, культурологічних, психолого-педагогічних знань, які є когнітивно-аксіологічною основою професійно-педагогічної компетентності викладача;

- високим рівнем мистецько-педагогічних вмінь та навичок, які є операційною основою, що свідомо опановується і реалізується викладачем у процесі художньо-педагогічній діяльності;

- сукупністю професійно-значущих якостей особистості, які є базисом, що забезпечує високий (результативний) рівень художньо-педагогічної діяльності і визначають індивідуальність професійного стилю викладача.

Питання для самоперевірки і самоконтролю

1. У чому полягає сутність професійної діяльності викладачів мистецьких дисциплін?
2. Яким чином виявляється специфіка художньо-естетичного сприйняття творів мистецтва?
3. Поясніть, як працює психологічний механізм катарсису?
4. Які педагогічні умови сприяють розвитку педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін?
5. На основі яких критеріїв визначається рівень розвиненості педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін?